

Χαράλαμπου Θεοδωρίδη, *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία* (β' έκδοση αναθεωρημένη, 1955)

Η πρώτη έκδοση της *Εισαγωγής* κυκλοφόρησε το 1933. Κύριος στόχος του συγγραφέα ήταν να διευκολύνει τους φοιτητές του (στη Φιλοσοφική Σχολή της Θεσσαλονίκης) για μια πρώτη «γνωριμία με τη δέσποινα των επιστημών», όπως γράφει στον Πρόλόγό του για τη β' έκδοση του βιβλίου του (1955). Και προσθέτει ο ίδιος ότι η *Εισαγωγή* εκείνη «ήταν το πρώτο υπολογίσιμο δείγμα επιστημονικού έργου γραμμένου στη δημοτική». ¹ Ενδιαφέρουσα διευκρίνιση για τη β' έκδοση είναι ότι το «αναλυτικό ευρετήριο του έργου χρησιμεύει για λεξιλόγιο των κυριότερων φιλοσοφικών όρων».

Η διευκρίνιση έχει ιδιαίτερη αξία, αν θυμηθούμε ότι για μερικούς φιλοσοφικούς όρους η ατμόσφαιρα ήταν τότε ιδιαίτερα σκοτεινή. Ενδεικτικά θυμίζω ότι στην πανεπιστημιακή παιδεία μας ως τη δεκαετία του 1960 η σοφιστική κρινόταν ως πνευματική καπηλεία (εκδοχή πλατωνική). ² Το ευρετήριο-λεξιλόγιο του Θεοδωρίδη οδηγεί τον αναγνώστη του (πρώτα από όλους τον φοιτητή του) σε μια αποκάλυψη: «Από τις αποικίες ήρθαν (στην Αθήνα) οι περίφημοι λόγιοι, γνωστοί με το όνομα Σοφιστές [...] τα γνησιότερα παιδιά της δημοκρατίας [...] Άνδρες σαν τον Πρωταγόρα, τον Ιππία, τον Πρόδικο, τον Γοργία έχουν σημαντικότερη θέση στη διανοητική ιστορία του ανθρώπου» ³ (σ. 29).

Και, όπως είναι αναμενόμενο, όταν γράφει βιβλίο *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία* ένας στοχαστής σαν τον Θεοδωρίδη, αυτός μεθοδεύει αναλύσεις-απαντήσεις σε κάποια θεμελιώδη ερωτήματα, όπως:

- η έννοια της φιλοσοφίας και γειτονικά πεδία της πνευματικής ζωής
- συνοπτική εικόνα της φιλοσοφικής πραγματικότητας (μέσα από την ιστορία της)
- τομείς του φιλοσοφικού στοχασμού: γνωσιοθεωρία, μεταφυσική, αξιολογία

Με την ίδια σειρά επιχειρούμε να μεταφέρουμε εδώ κάποιες σκέψεις του Θεοδωρίδη:

Α. Άλλοι λένε πως «η Φιλοσοφία είναι έργο εξαιρετικά δύσκολο και ακαθόριστο και χρειάζεται οδηγό στα πρώτα βήματα)... Μα η Φιλοσοφία αναβρύζει από την ανθρώπινη φύση⁴ και πάει να θεραπεύσει μιαν από της πιο απλές και πιο επιταχτικές ανάγκες του ανθρώπου (σ. 1). Αλλά «στη φιλοσοφία είναι ανάγκη να διαβάζουμε τα παλαιότερα έργα» (σ. 3), πώς φιλοσόφησαν άλλοι, αιώνες πολλούς πριν από μας. Ύστερα όμως από κάποια ιστορική ή πραγματολογική προπαρασκευή, «ανάγκη να γνωρίσουμε και να μαζέψουμε την προσοχή μας στα προβλήματα όπως παρουσιάζονται στην εποχή μας» (σ. 5). Είναι, νομίζω, φανερός ο προσανατολισμός του συγγραφέα: είναι η Φιλοσοφία επίδοση ή αναζήτηση κοινή των ανθρώπων, για να κατανοήσουν τον κόσμο γύρω τους και να στοχαστούν τα προβλήματα τους. Σαφέστερα θα φανεί η θέση του στα επόμενα. Για ξεκίνημα καταγράφει το πώς επιχείρησαν άλλοι στοχαστές μια *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία*. Μνημονεύει κάποια βιβλία των Paulsen, Külpe, Windelband, Politzer, Θεόφιλου Βορέα (1935 α' έκδοση, 1953 β').⁵

Για την έννοια της φιλοσοφίας ο Θεοδωρίδης γράφει (σ. 9): «Γεννήθηκε από την ανάγκη του ανθρώπου να βάλει τάξη στον κόσμο γύρω του και να ορίσει τη δική του θέση μέσα σ' αυτόν». Αντιμετώπιζε πάντα ο άνθρωπος ερωτήματα όπως: «Από πού βαστάει η ζωή; Ποια αξία έχουν οι πράξεις του ανθρώπου»;

Αρχικά ο άνθρωπος έδινε απλοϊκές ερμηνείες, με τη φαντασία του. Πίσω από τα φαινόμενα του κόσμου φανταζόταν κάποιες υπάρξεις που αισθάνονται και συλλογούνται όπως ο άνθρωπος. Μυθολογική ερμηνεία του κόσμου (σ. 11). Αλλά «κάπου κατά τον 6ο αιώνα π.Χ. βλέπουμε στις ιωνικές πολιτείες (ελληνικές αποικίες στα δυτικά παράλια της Μικρασίας) πως ο άνθρωπος ζητάει να ερμηνεύσει τον κόσμο με τη λογική του και από φυσικά αίτια. Το φαινόμενο αυτό, η αμυθολόγητη ερμηνεία, δεν είναι κάτι ξεκάρφωτο παρά πηγαίνει χέρι χέρι με την οικονομική και κοινωνική αλλαγή που έγινε στις ιωνικές πόλεις, όταν δημιουργήθηκε εμπόριο, ναυτιλία, βιοτεχνία, ο δήμος. Η αλλαγή αυτή είναι κάτι πολύ σημαντικό στη διανοητική ιστορία το ανθρώπου»⁶ (σ. 11).

Οι σοφοί της εποχής εκείνης καθιέρωσαν δυο βασικές αρχές:

- να ερευνούν τη φύση, να αναζητούν τα αίτια των φαινομένων (οι προσωκρατικοί στοχαστές...)
- να έχουν εμπιστοσύνη στον ανθρώπινο λόγο.

Ο Θεοδωρίδης ολοκληρώνει αυτό το εισαγωγικό περί φιλοσοφίας κεφάλαιο με μια προσεκτική προσέγγιση σε «γειτονικά οικόπεδα», τη θρησκεία και την τέχνη. Και η προσέγγιση γίνεται με ευλάβεια και τέχνη. Γράφει λ.χ. για τις σχέσεις και διαφορές φιλοσοφίας και θρησκείας: «Η φιλοσοφία είναι γνώση, η θρησκεία εκφράζει νοσταλγία», η φιλοσοφία εργάζεται με τη λογική διερεύνηση πάντα, η θρησκεία βασίζεται στην πίστη (σ. 18).

Β. Συνοπτική εικόνα της φιλοσοφικής πραγματικότητας, όπως τη γνωρίζουμε από την Ιστορία της Φιλοσοφίας (σ. 24-80).

Με σπάνια γνώση-ενάργεια του πεδίου της αρχαίας φιλοσοφικής γραμματείας ο Θεοδωρίδης αναλαμβάνει το έργο ειδικού ξεναγού για τους φοιτητές, γενικά τους αναγνώστες του. Βήμα πρώτο: ο όρος φιλόσοφος δεν σημαίνει φαντασμένος σοφός αλλά σεμνός θαυμαστής, ερευνητής της σοφίας. Παραθέτει πρώτα ένα απόσπασμα (το 35) του Ηράκλειτου: «χρη γαρ ευ μάλα πολλών ιστορας είναι τους φιλοσόφους άνδρας» (= είναι δηλαδή ανάγκη να γνωρίζουν πολλά για τον κόσμο και τη ζωή οι φιλόσοφοι, για να μπορούν να προχωρήσουν πιο βαθιά στη σοφία).

Και προσθέτει τη γνωστή από τον Ηρόδοτο (*Ιστοριών*, 1.30) παρατήρηση του Κροίσου προς τον επισκέπτη του Σόλωνα: Έχω ακούσει, ξένε, ότι «ως φιλοσόφειν γην πολλήν θεωρήεις είνεκεν επελήλυθας» (= αναζητώντας τη σοφία ταξίδεψες πολύ για λόγους θεωρίας-μελέτης του κόσμου).

Αλλά η φυσιολογία (φυσική) των Ιώνων είχε μια ιδεαλιστική εκτροπή (με τον Πυθαγόρα και τον Παρμενίδη), αργότερα με τον Πλάτωνα, ο οποίος βέβαια κατέγραψε και το νόμο της μεταβολής των πάντων, που είχε διατυπωθεί από τον Ηράκλειτο: «Πάντα χωρεί και ουδέν μένει, δις ες τον αυτόν ποταμόν ουκ αν εμβαίης»,⁷ γιατί, ωστόσο να κινήσεις το δεύτερο πόδι σου, έχει αλλάξει το ποτάμι με την ασταμάτητη ροή του νερού.

Με τρόπο ανάλογο –συνοπτικό βέβαια– διατρέχει ο Θεοδωρίδης την αρχαία ελληνική φιλοσοφία με ειδική παρεμβολή της «*Επικουρικής Αντίστασης*» (σ. 38-41). Και συνεχίζει το ταξίδι με αναφορά στη μεσαιωνική περίοδο, όταν άλλες περυστάσεις μετέβαλαν τη φιλοσοφία σε θεραπαινίδα της θεολογίας (*ancillam Theologiae*) (σ. 44-46).

Λίγο αναλυτικότερη αναφορά γίνεται στη νέα φιλοσοφία από τις μέρες του Fr. Bacon (1561-1626) ως τις μέρες που έγραφε ο Θεοδωρίδης (σ. 46-81). Είναι χαρακτηριστικό της νοοτροπίας του ανθρώπου, ο οποίος διδάσκει φιλοσοφία ως προετοιμασία της σκέψης και ως προβληματισμό για τη σημερινή ζωή, το ότι αυτή την ενότητα την ολοκληρώνει με ειδικά υποκεφάλαια που έχουν τίτλους: Νεοθετικισμός, Φιλοσοφία της Καθολικής Εκκλησίας, Φιλοσοφία του Εθνικοσοσιαλισμού (με τα αμαρτήματά του), Διαλεκτικός Υλισμός-Ιστορικός Υλισμός (ρεύματα της εποχής).

Γ. Οι κλάδοι της φιλοσοφίας (σ. 82-87).

Όπως είναι αναμενόμενο, ύστερα από μια συνοπτική παρουσίαση του φιλοσοφικού στοχασμού ακολουθεί μια πρόταση διαίρεσης-ταξινόμησης αυτού του υλικού σε τομείς ή κλάδους. Η πρόταση του Θεοδωρίδη είναι: γνωσιθεωρία-μεταφυσική-αξιολογία. Ο ίδιος χαρακτηρίζει τους δυο πρώτους κλάδους Θεωρητική φιλοσοφία και τον τρίτο Πρακτική φιλοσοφία.

Με τις διευκρινίσεις και υποδιαιρέσεις που προτείνει για κάθε κλάδο καταλήγει σε έναν πολύ κατατοπιστικό πίνακα (σ. 87 του βιβλίου):

Παραθέτει έπειτα άλλες ταξινομήσεις που έχουν διατυπωθεί κατά τη μακρά-ωνη ιστορία του φιλοσοφικού στοχασμού από την Αρχαιότητα ως την εποχή μας (σ. 88-96) και καταλήγει στην αναζήτηση ορισμού της φιλοσοφίας (σ. 96-101). Ο άνθρωπος που είχε ιδιαίτερα συγκινηθεί κατά το συναπάντημά του με τον Επίκουρο και είχε διαθέσει χρόνια για την αποκατάσταση της μορφής του μεγάλου εκείνου και σεμνού στοχαστή, ήταν πολύ λογικό να θυμίσει τον επικουρικό ορισμό: «Την φιλοσοφίαν ενέργειαν είναι λόγοις και διαλογισμοίς τον ευδαίμονα βίον περιποιούσαν».⁸ Και ο ίδιος ο Θεοδωρίδης, αναλύοντας τις ποικίλες προσπάθειες ορισμού, καταλήγει σε κάτι επικουρείο: «Φιλοσοφία είναι κάθε γνώση και νοητική ενέργεια που σχετίζεται με την ύπαρξη και την τύχη του ανθρώπου» (σ. 101). Και την υπεύθυνη συμπεριφορά του.

Και ακολουθούν δυο κεφάλαια, τα εκτενέστερα, που αφιερώνει ο Θεοδωρίδης στη γνωσιολογία και τη μεταφυσική. Συγκεκριμένα:

Δ. Τα βασικά προβλήματα της γνωσιολογίας είναι:

- το πρόβλημα για τη δυνατότητα της γνώσης
- το πρόβλημα για την πηγή της γνώσης
- το πρόβλημα για την ουσία της γνώσης και
- θεωρία της αλήθειας (αλήθειας πραγματικής και αλήθειας λογικής).⁹

Οι αναλύσεις του συγγραφέα είναι κατατοπιστικές και κατανοητές. Το πιο χαρακτηριστικό και γοητευτικό στοιχείο στις αναλύσεις του Θεοδωρίδη είναι η άνεση με την οποία κινείται στις πηγές γνωσιολογικών αναζητήσεων, συγγραφείς όλων των εποχών: από τους Ίωνες και τους σοφιστές στον Descartes, τον Leibniz, τον Wollf, τον Kant (σ. 118), από τον Πλάτωνα και τον Πύρωνα στον Michel Montaigne (1533-1592), στον Hume, τον Oswald, τον Spengler (σ. 121-123). Ιδιαίτερα εντυπωσιακή η ανάλυση της έννοιας του λόγου, από τον Ηράκλειτο και τον Αριστοτέλη ως τον Αυγουστίνο και τους προτεστάντες της δυτικής Εκκλησίας των χριστιανών.

Ενδεικτικά μεταφέρουμε κάποια αποσπάσματα συγγραφέων, τα οποία ο Θεοδωρίδης επικαλείται στο κείμενό του: «Του λόγου δ' εόντος τούδε αεί αζύνετοι γίγνονται άνθρωποι [...] γιγνομένων γαρ πάντων κατά τον λόγον τόνδε απείρουν εοίκασιν» (Ηράκλειτος, απ. 1), «Του λόγου δ' εόντος ξυνού ζώουσιν οι πολλοί ως ιδίαν έχοντες φρόνησιν» (του ίδιου, απόσπ. 2).

Κατά τον Αριστοτέλη, ο λόγος είναι δύναμη οδηγητική στη ζωή των ανθρώπων, «διά γαρ τον λόγον οι άνθρωποι δύνανται πράττειν παρά τους εθισμούς και την φύσιν, εάν πεισθώσιν άλλως έχειν βέλτιον» (Πολιτικά, 1332, b6-7). Και διακρίνει ο Αριστοτέλης «λόγον θεωρητικόν και πρακτικόν» (Πολιτικά, 1333 a25).

Με τους Στωικούς ο λόγος υψώνεται σε δύναμη δημιουργό (λόγος σπερματικός).¹⁰ «Η στωική αντίληψη για τον ανθρώπινο λόγο μας χωρίζει ένα βήμα από την προσωποποίηση και θεοποίησή του, κάτι που έγινε στους Ελληνιστικούς χρόνους», προσθέτει στην ανάλυσή του ο Θεοδωρίδης (σ. 165). Το επόμενο βήμα το έκαναν οι χριστιανοί, τη θεωρητική δύναμη του ανθρώπου την έκαναν «δύναμη υπερβατική και υπερκόσμια».

Αν θυμηθούμε και του Αναξαγόρα την άποψη για το Νου («ομού πάντα χρήματα ην, νους δε επελθών διεκόσμησεν»), άρα ο νους είναι δύναμη κοσμοποιός,¹¹ βρισκόμαστε στον προθάλαμο των *Εξομολογήσεων* του αγίου Αυγουστίνου: «Εν αρχή ην ο Λόγος και ο Λόγος ην προς τον θεόν [...] πάντα δι' αυτού εγένετο».¹²

Και παραθέτει βέβαια ο Θεοδωρίδης στη συνέχεια (σ. 165 κ.ε.) τις ποικίλες θεωρίες για την πηγή της γνώσης: τον εμπειρισμό (ή αισθησιαρχία), τον ιντελεκτουαλισμό (ή νοησιαρχία), τον απριорισμό (σ. 166-180), την άποψη δηλαδή ότι κάποιες ιδέες υπάρχουν στον ανθρώπινο νου *a priori* (= από πριν, έμφυτες).

Κλείνει τη διερεύνηση αυτή με τούτα τα συμπερασματικά λόγια, που εκφράζουν τη «λειτουργική αντίληψη του λογικού» (κατά τη διατύπωση του Θεοδωρίδη): «Η λογική διανόηση δεν έχει την αρχή της σε τύπους προεμπειρικούς ή που τους επιβάλλει η εμπειρία, παρά είναι ο νόμος, ο ρυθμός της νοητικής λειτουργίας, είναι η μορφή που παίρνει η νόησή μας σιγά σιγά με την προσαρμογή της στον εξωτερικό κόσμο, στις ανάγκες της ζωής και της συνεργασίας με τους όμοιούς μας» (σ. 180).

Με ανάλογο τρόπο αναλύει τα ερωτήματα: «Ποια η ουσία της γνώσης» (σ. 181-200) και «Ποιο το νόημα της αλήθειας» (σ. 201-214) και καταλήγει στην άποψη ότι: «Το πιο σημαντικό κριτήριο της αλήθειας είναι η πράξη».

Ε. Μεταφυσική (σ. 215-440).

Πρόκειται για το εκτενέστερο και πλουσιότερο κεφάλαιο της *Εισαγωγής* στη Φιλοσοφία, γιατί σχεδόν όλοι οι στοχαστές που γνωρίζουμε από την ιστορία της φιλοσοφίας ασχολήθηκαν λίγο ή πολύ με το ερώτημα: Τι είναι πραγματικό πίσω από τα φαινόμενα. Ο Θεοδωρίδης προσπαθεί να ενημερώσει τους αρχάριους στον φιλοσοφικό στοχασμό υποδιαιρώντας το απέραντο πεδίο στα υποκεφάλαια:

1. *Κατατοπισμός* (έννοια της μεταφυσικής, όνομά της, ιστορία της).
2. *Το μεθοδικό πρόβλημα* (πρώτες αρχές και αιτίες, πλατωνική διαλεκτική, η ενόραση στη μεταφυσική, στροφή στις αξίες, η νέα διαλεκτική).
3. *Η κατασκευή του κόσμου*: το πρόβλημα του είναι, η ύλη, χώρος-χρόνος, η ζωή...
4. *Η κατασκευή του κόσμου*: το πνεύμα (έννοια της ψυχής, θεολογική αντίληψη περί της ψυχής, επιστημονική ερμηνεία της ψυχής, Επίκουρος, Λουκρήτιος, αγγλικός υλισμός, γαλλικός, γερμανικός, διαλεκτικός υλισμός)...

5. Λειτουργία του κόσμου: Θεός, φιλοσοφία της θρησκείας,¹³ θείσμος, παν-θείσμος, αθεΐα, σύγχρονες τάσεις. Οι αρχαίοι για την έννοια του θεού. Η κοινωνική άποψη για τη θρησκεία: Durkheim. Οικονομική άποψη.
6. Λειτουργία του κόσμου: φύση, κοινωνία, ιστορία, φιλοσοφία της ιστορίας, κοινωνιολογία.
7. Δογματικές απόψεις: σπιριτουαλισμός, υλισμός, διπλή αρχή του κόσμου, ο ρυθμός της μεταφυσικής.

Θα επιχειρήσω να παρουσιάσω κάπως αναλυτικά, τουλάχιστον σε βαθμό κατανοητότητας, μερικές μόνο παραγράφους:

1. Ο όρος «μεταφυσική» συνδέεται συνήθως με το όνομα γνωστού αριστοτελικού στοχαστή, του Ανδρόνικου του Ρόδιου (του τελευταίου προχριστιανικού αιώνα), ο οποίος πραγματοποίησε την πρώτη γνωστή ταξινόμηση/έκδοση των συγγραφών του Αριστοτέλη. Αυτός ταξινόμησε μετά τα Φυσικά όλες τις εργασίες που αναφέρονται σε θέματα μεταφυσικά και έτσι έγιναν γνωστές με τον τίτλο *Μετά τα Φυσικά* (μεταφυσική). Ο Θεοδωρίδης αμφιβάλλει γι' αυτή την τυχαία σύμπτωση, ότι δηλαδή τα μεταφυσικά θέματα ως συγγραφή ταξινομήθηκαν μετά τα Φυσικά και έτσι πρόκυψε η ονομασία μεταφυσική. Ο Αριστοτέλης χρησιμοποιούσε τον όρο πρώτη φιλοσοφία για ό, τι εμείς ονομάζουμε μεταφυσική. Και υπογραμμίζει ο Θεοδωρίδης ότι πρόκειται μάλλον για θέματα πέρα από τα φυσικά όρια του ανθρώπου, τα οποία συνειδητά κάποιος γι' αυτόν το λόγο τα ονόμασε έτσι. Θυμίζει μάλιστα μια αποκαλυπτική ερμηνεία που δόθηκε από τον Ερέννιο, νεοπλατωνικό του 3ου αι. μ.Χ.: «Μετά τα φυσικά λέγονται άπερ φύσεως υπερήρται και υπέρ αιτίαν και λόγον εισίν»¹⁴ (= Μεταφυσικά λέγονται αυτά που έχουν υπερυψωθεί πάνω από τη φύση, πάνω από τα φυσικά φαινόμενα, και θεωρούνται ότι είναι πάνω από την έννοια της αιτίας και της λογικής ερμηνείας).

2. Αλλού ο Θεοδωρίδης επιχειρεί να διατυπώσει μια σαφή διάκριση ανάμεσα στον παραδοσιακό υλισμό και τον διαλεκτικό υλισμό. Γράφει σχετικά (σ. 339-340):

«Ο υλισμός, όπως τον γνωρίσαμε ως τώρα, είναι μηχανιστικός και μεταφυσικός [...] ειδικά δεν είναι σε θέση να εξηγήσει την κοινωνική λειτουργία και ναυαγεί, όταν επιχειρεί να εξηγήσει τα πνευματικά φαινόμενα [...] Ο διαλεκτικός υλισμός παίρνει την ύλη με νόημα διαφορετικό [...] Η έννοια ύλη είναι η πραγματικότητα που μας δίνεται από τις αισθήσεις. Και υπάρχει ανεξάρτητα από τις αισθήσεις και τη συνείδηση που νιώθει [...] Πρωταρχική είναι η ύλη, η αντικειμενική πραγματικότητα, ύστερα έρχεται η συνείδηση που την καθρεφτίζει. Ουσία της ύλης είναι η κίνηση [...] Κύριος προορισμός του ανθρώπου είναι να αλλάξει τη φύση, να την κάνει υπηρετική στις ανάγκες του (χωρίς βέβαια να την καταστρέφει). Στο διαλεκτικό υλισμό δεν υπάρχει θέση για αθανασία της ψυχής, ούτε για θεό. Τα ψυχικά φαινόμενα πρέπει να εξεταστούν μαζί με τα φυσιολογικά. Ολόκληρη η πνευματική ζωή

έχει βάση υλική. Κοινωνική οργάνωση, πολίτευμα, νόμοι, δίκαιο, ηθικές αντιλήψεις καθορίζονται από την υλική βάση, είναι το εποικοδόμημά της. Ο παραγωγικός τρόπος, λένε, της υλικής ζωής καθορίζει την κοινωνική και την πολιτική ζωή γενικά. Δεν είναι η συνείδηση του ανθρώπου που ορίζει το είναι παρά αντίθετα το κοινωνικό του είναι ορίζει τη συνείδησή του» (σ. 340) (αυτή είναι η θέση του Μαρξ).

3. Στην παράγραφο «Θεωρίες για την προέλευση της έννοιας του θεού» ο Θεοδωρίδης σημειώνει: «Η επιστήμη την έννοια του θεού και γενικά τη θρησκεία την παίρνει σα φαινόμενο κοινωνικό». Στη συνέχεια θυμίζει δυο δείγματα από την αρχαία γραμματεία. Συγκεκριμένα:

«Πάντες θεόν χατέουσι άνθρωποι» (Οδύσσεια, 3.48).

«Πυκνός τις και σοφός ανήρ το θεϊόν εισηγήσατο, ψευδεί καλύψας την αλήθειαν λόγῳ, ἵνα εἴη τι δέϊμα τοῖς κακοῖς» (λόγια του Κριτία, του γνωστού σοφιστή και πολιτικού ηγέτη των Τριάκοντα Τυράννων του 404-403 π.Χ. στην Αθήνα).¹⁵

Έπειτα, σύμφωνα με τις επιστημονικές αρχές του, παρακολουθεί το ζήτημα ιστορικά, από τον Ευήμερο (περί το 300 π.Χ.), που θεωρεί τους θεούς πλάσματα των ανθρώπων, ως τους νεότερους και σύγχρονους καιρούς (Comte, Tylor, Durkheim κ.ά.).

4. Ουσιαστικά ολοκληρώνει ο Θεοδωρίδης αυτή τη θεωρία για την προέλευση της έννοιας του θεού με όσα γράφει στην παράγραφο με τίτλο: *Οικονομική Απόψη* (σ. 384). Μεταφέρω μερικές γραμμές του: «Η οικονομική ή υλιστική άποψη [...] ξεκινάει από τη γενική αρχή του διαλεκτικού υλισμού ότι ήθη, έθιμα, θεσμοί, δίκαιο, τέχνη, φιλοσοφικές δοξασίες και θρησκευτικές παραστάσεις, ολόκληρος ο πνευματικός κόσμος είναι το εποικοδόμημα του υλικού, της οικονομικής και ταξικής συναρμογής της κοινωνίας, των παραγωγικών σχέσεων». «Η πίστη, σε άρατες δυνάμεις και ψυχή είτε πνεύματα [...] δεν αντέχει στον πιο απλό λογικό έλεγχο [...] Η έννοια μιας αρχής που η ίδια δεν έχει αρχή [...] η έννοια μιας αιτίας (που είναι αιτία) του εαυτού της είναι ασυγχώρητο (ακατανόητο) λογικό σφάλμα» (σ. 284-85).

«Η θρησκεία απομακρύνει τον άνθρωπο από τους νόμους του φυσικού κόσμου και της κοινωνίας (και οικονομίας)».¹⁶

5. Η Εισαγωγή στη Φιλοσοφία (β' έκδοση ριζικά αναθεωρημένη, 1955) κλείνει με την παράγραφο «Ρυθμός της Μεταφυσικής» (σ. 437-38). Από αυτήν αντιγράφω μερικές γραμμές:

«Το ανθρώπινο πνεύμα φαίνεται καταδικασμένο (μέσα στα φυσικά του όρια περιορισμένο) να γυρίζει γύρω από μερικά προβλήματα [...] (αναζητώντας) μονοπάτι για την αιωνιότητα [...] Η πραγματικότητα δεν είναι σταματημένες οντότητες

παρά η ζωντανή (διαρκής) ροή που καθρεφτίζεται στη διάνοια [...] Ύλη, χώρος, χρόνος κλπ. είναι η ζωντανή πραγματικότητα, όπως αυτή φαίνεται στη συνειδησιακή υφή κάθε εποχής [...] Η Φιλοσοφία πρέπει να αρχίζει με τη μελέτη της κοινωνίας, γιατί ξεκινώντας από αυτή μπορούμε να εξηγήσουμε ικανοποιητικά τις αντιλήψεις που έχουν οι άνθρωποι σε κάθε εποχή για την ύλη, τη ζωή, το πνεύμα, για τη φύση, για την πραγματικότητα γενικά» (σ. 437-440).

Το βιβλίο του Θεοδωρίδη *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία* κλείνει με πλούσια βιβλιογραφία συστηματικά ταξινομημένη (σ. 441-447) και Ευρετήριο που λειτουργεί ως λεξικό πλούσιο, γιατί παραπέμπει σε σελίδες-παραγράφους του βιβλίου, πολύ κατανηγές και κατατοπιστικές. Η συστηματική μελέτη του απαιτεί παράλληλη προσφυγή σε μια καλή ιστορία της φιλοσοφίας. Έτσι ο αρχάριος στη φιλοσοφία φοιτητής γίνεται, νομίζω, ώριμος της φιλοσοφίας εκφραστής. Προσωπικά είχα την τύχη να εντοπίσω αυτή την *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία* όταν είχα τελειώσει τις σπουδές μου ασυγκίνητος από τη φιλοσοφία που μου δίδαξαν τότε, σε καιρούς δύσκολους για την ακαδημαϊκή διδασκαλία. Ήταν, νομίζω, διαφωτιστικό το συναπάντημά μου με την *Εισαγωγή* του Θεοδωρίδη και παράλληλα με τα βιβλία του Παπανούτσου, που εμφανίζονταν τότε –δεκαετία του 1950– σε πρώτη ή δεύτερη έκδοση: *Αισθητική, Ηθική, Γνωσιολογία, Φιλοσοφία και Παιδεία*.

Σημειώσεις

1. Καταγράφουμε την πρώτη ειδική σημασία του έργου αυτού: για το 1933 αποτελούσε τολμηρό βήμα επίλυσης σοβαρού προβλήματος της ελληνικής κοινωνίας-παιδείας, του γλωσσικού.
2. Αποκατάσταση της αλήθειας για το έργο των Σοφιστών άρχισε με δημοσιεύματα των Αγγελίκου Ντόκα, *Ο Ελληνικός Διαφωτισμός*, δηλ. η *Αρχαία Σοφιστική*, και Αύγουστου Μπαγιόνα, «Η Αρχαία Σοφιστική και ο θεσμός της δουλείας», περιοδικό *Αθηνά*, τ. 68, 1963, σ. 115-168, κατά τη δεκαετία του 1960, άλλων αργότερα.
3. Και σε κάθε περίπτωση ο Χαρ. Θεοδωρίδης παραθέτει κάποιο απόσπασμα κειμένου ως τεκμήριο των κρίσεών του.
4. Οι υπογραμμίσεις δικές μου.
5. Ειδικά για το έργο του Βορέα προσθέτει: «ένα χρήσιμο βιβλίο» (σ. 7). Ο Βορέας, γράφοντας τη δική του *Εισαγωγή* και καταγράφοντας ανάλογες συγγραφικές προσπάθειες πολλές (περίπου 50, κυρίως γερμανικές «Einleitung» ή «Einführung in die Philosophie»), μνημονεύει μία μόνο ελληνική (σ. 19), αυτή του Θεοδωρίδη, την α' έκδοση βέβαια, του 1933. Φανερό ότι τότε (το 1953) που δημοσίευσε ο Βορέας τη β' έκδοση του βιβλίου του θεωρούσε ότι το βιβλίο του Θεοδωρίδη ήταν το μόνο στο είδος του ή το μόνο αξιόλογο στην ελληνική βιβλιογραφία.
6. Την ίδια αυτή αλλαγή ένας Γερμανός ερευνητής της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας (ο W.

Nestle) απέδωσε με τον τίτλο ενός βιβλίου του: *Vom Mythos zum Logos* (Από το Μύθο στο Λόγο, από τη μυθολογική ερμηνεία του κόσμου στη λογική εξήγησή του).

7. Diels-Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, 12A6.

8. Σύμφωνα με πληροφoρία του Σέξτου Εμπειρικού (*Προς Μαθηματικούς*, XI. 169): η φιλοσοφία είναι δραστηριότητα πνευματική, η οποία με λογισμούς και διαλογισμούς ανοίγει το δρόμο προς την ευδαιμονία του ανθρώπου...

9. Στη σύγχρονη φιλοσοφία κάνουν λόγο για Theory of Correspondence (θεωρία της ανταπόκρισης) και Theory of Coherence (θεωρία της λογικής συνοχής). A.J. Ayer, *The Problem of Knowledge*.

10. Διογένης Λαέρτιος, VII 158: «Οι Στωικοί μέρη ψυχής λέγουσιν [...] και τους εν ημίν σπερματικούς λόγους». Ανάλυση του θέματος από τον Κ. Γεωργούλη (*Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας*, σ. 377).

11. Πολύ ενδιαφέρουσα ανάλυση αυτής της πορείας από τον ανθρώπινο Λόγο προς τον θεοποιημένο Λόγο μπορεί κανείς να βρει σε ένα μάθημα της σειράς «Επίκτητος», που έκανε ο Ε.Π. Παπανούτσος στο «Αθήναιον» (Β' περίοδος, 1961-62), δημοσιευμένο με φροντίδα του Αίνου Μπενάκη στην επετηρίδα του ΚΕΕΦ, *Φιλοσοφία*, τχ. 12, σ. 9-25: «In Memoriam Ευάγγελου Παπανούτσου». Ο τίτλος του δημοσιεύματος, δηλ. του μαθήματος του Ε.Π. Παπανούτσου στο «Αθήναιον», είναι: «Η Ηθική Φιλοσοφία του Επίκτητου: γενικός χαρακτηρισμός της και σχέση της με τον χριστιανισμό».

12. Αυγουστίνου, *Εξομολογήσεις*, VII. 9.

13. Μια αναγκαία, νομίζω, διευκρίνιση: πολλοί αξιόλογοι στοχαστές έχουν ασχοληθεί με το θέμα αυτό. Αντιμετωπίζουν μια εγγενή δυσκολία: αν είναι πιστοί μιας θρησκείας, δυσκολεύονται να αναλύσουν και εκτιμήσουν την αθεΐα, αν είναι άθεοι, δυσκολεύονται να αναλύσουν και εκτιμήσουν την πίστη σε μια θρησκεία. Οι γνήσιοι φιλόσοφοι έχουν συνήθως την τάση της αμερόληπτης, ουδέτερης κριτικής. Δυσκολεύομαι να συστήσω κάποιον. Ο Θεοδωρίδης νομίζω ότι ακολουθεί το δρόμο της αμεροληψίας, όπως θα δούμε.

14. Ερένιος, *Εξήγησις εις τα μετά τα Φυσικά*. Όσο γνωρίζω, ο Θεοδωρίδης πρώτος αποκάλυψε αυτή την εκδοχή (σ. 319, όπου και άλλες συναφείς πληροφορίες και παραπομπές).

15. Αυτή την πολύ σημαντική θέση φαίνεται να αγνοεί ή να παραβλέπει ο Κ. Γεωργούλης στο κατά τα άλλα πολύ αξιόλογο έργο του *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Φιλοσοφίας*, εκδ. Παπαδήμας.

16. Οι λέξεις μέσα σε παρενθέσεις αποτελούν δική μου προσθήκη διευκρινιστική και σύμφωνα, νομίζω, με το πνεύμα γραφής του Θεοδωρίδη σε όλο το σύγγραμμά του.

Α. Ρόρρος, Άγγελοι σε τρίκυκλο, 1965